

DÖVLƏT SUVERENLİYİ:

Qərbi Azərbaycan kontekstində tarixi-hüquqi-siyasi təhlil

(əvvəli 10 mart tarixli sayımızda)

İki əsr boyunca həm çar, həm də bolşevik hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdən ermənistanaşdırılmış Qərbi Azərbaycana kütləvi şəkildə erməni miqrant axıdılmışdır. Bu prosesdə əsas məqsəd tarixdə heç vaxt olmayan, lakin gələcəkdə qurulaçaq erməni dövləti üçün baza - əhali formalaşdırılmaq idi. Erməni nümayəndəsi etiraf edir ki, "Tarixi qədimlik təsəvvürünə görə, ermənilərin "böyük Ermənistan" hesab edilən həqiqi vətəni Rusiya höudlarından kənarda, daha doğrusu, Kiçik Asiyada yerləşir. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə gəlincə, onlar hücumlardan qurtarmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında sığınacaq tapan İran və Türkiyə qaçqınlarıdır" (*B.İşxanyan. "Qafqaz xalqları", Petroqrada. 1916*). Eyni məzmunlu məsələ kömək-siz şəraitdə qalan türk-müsəlman qadınların və körpələrin qatili kimi tanınan, adı belə ifadə edilməyə layiq olmayan nakəs tərəfindən də etiraf edilir. "... 1828-ci ildə məşhur "Türkmənçay" müqaviləsi olmasaydı, Qriboyedov və Abovyan olmasaydı, rus əsgərləri olmasaydı, bu gün müasir kənd və şəhərlərə çevrilən yüzlərlə yeni yaradılan erməni ocaqları olmayacaqdı... Təkcə son onillikdə (60-70-ci illərdə) Vətənə iki yüz mindən çox erməni köçmüşdür" (*Zori Balayan. "Ocaq", s. 120, 192, 273*).

Zəngəzurda daşnakların terror aktları

Müstəqilliyin ilk aylarında Bakının azad edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin başının qarışıq olmasından istifadə edən ermənilər 1918-ci il iyulun 22-də Qarabağda "ermənilərin I qurultayı" adlanan qondarma toplantı çağıraraq özlərinə inzibati orqan yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, həmin məsələyə görə Cümhuriyyət parlamentində Qarabağ ərazisinə ayrılan yerlər boş idi. Qarabağdakı ermənilərin hərəkətləri bununla məhdudlaşmırdı, onlar İrəvan xanlıq ərazisindəki ermənilərlə əlbir olub Cümhuriyyət hökumətinə qarşı gizli şəkildə təxribat hazırlayırdılar və belə bir şəraitdə Andranik Ozanyanın komandanlıq etdiyi terror qruplaşmaları meydana gəldi. Qeyd edək ki, analoji ssenari Birinci Dünya müharibəsi şəraitində Osmanlı dövlətinə də qarşı həyata keçirilmişdi. 1918-ci ilin yayından etibarən Andranikin komandanlığı ilə toplar, pulemyotlar və digər silahlarla təchiz edilmiş 8 min daşnak quldur dəstələri Qarabağda və Zəngəzurda mülki müsəlman əhaliyə qarşı qarət, terror və qətlam törədirdilər.

Müasir Azərbaycan Respublikasının müvafiq mühüm dövlət qurumlarında qorunub saxlanan sənədlərə əsasən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası müəyyən etmişdir ki, xarici mərkəzlər tərəfindən təchiz və təmin edilən, idarə olunan Andranikin terror şəbəkəsi tərəfindən 1918-ci ilin yayından bütün bölgədə soyqırımı və repressiya əməliyyatları aparılmışdır. Yalnız Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi yerlə-yeksan edilmiş, 10 mindən

çox insan öldürülmüş, 50 minə yaxını isə qaçqın düşmüşdür. 1918-ci ilin sonunda Qarabağın 150-dən çox müsəlman kəndi talan və viran edilmişdir. Bu kimi cinayət faktlarını məhz elə ermənilər də etiraf edirdilər: "Daşnak nümayəndələri ətraflarına çoxlu könüllü silahlı dəstələr yığaraq müharibə gədən türk ərazilərində qadın, uşaq, qoca və əlilləri amansızcasına doğrayıb töküdürlər" (*A.Lalayan. 1918-20-ci illərdəki qırğınlar haqqında*) ("*İnqilabi Şərq*" jurnalı, № 2-3, 1936).

Bu, bir tərəfdən, tarixən böyük dövlətlər tərəfindən siyasi manipulyasiya elementi kimi istifadə edilməklə başqa bir dövlətə qarşı qoyulan, digər tərəfdən, gözlənilməz halda kömək-siz şəraitdə olan dinc əhaliyə qarşı gizli planlar əsasında xüsusi amansızlıqla qəddarlıq, terror, qətlam törədən, təbiət etibarilə satqın, hiyləgər, riyakar, qadınları vasitəsilə mənəfəətə çatan bir zümrənin heç bir qəhrəmanlığı ola bilməz, quldurluğu ola bilər... Necə ki, rusiyalı diplomat general Mayevski xatirələrində ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınları vurğulayır: "Ermənilərin xalq qəhrəmanlığı barəsində bir şey eşidən olubmu? Onların azadlıq uğrunda mübarizələrinin adları harada həkk edilib? Heç yerdə! Çünki ermənilərin "qəhrəmanları" həmişə öz xalqlarının xilaskarlarından daha çox cəlladı olublar". Xarakterik qeyd edilən erməni daşnakları onları silahlandıraraq xarici qüvvələrin himayəsində talan etmə, məhv etmə aktlarını törətdiyi ərfədə Cəmil Cavad bəyin komandanlığı altında türk qoşunları 1918-ci il oktyabrın əvvəlində Şuşaya gəlməli oldu. Yalnız belə olduqda erməni icmasının başçıları təcili yığıncaq çağırıldı və yalnız bir neçə gün Azərbaycan hakimiyyətini tanımağa qərar verdilər. Deməli, türk ordusunun gəlişi, qəddarlığın və separatçılığın son həddinə çatan ermənilərin qorxu qarşısında necə də saxtakar və riyakar xislətini bir daha ifşa etdi... Yəni bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, həmin vaxt ermənilər türk ordusunun gəlişinə hazırlıq görüb Şuşanın ermənilər yaşadığı hissəsinin girişini bəzəməyə başladılar. "Mşak" qəzeti 22 oktyabr 1918-ci il sayında türk ordusunun şəhərin erməni hissəsinə gəlişi ilə bağlı belə bir məlumat verirdi: "Yepiskop Vaqan sadıq bir müraciət etdi. Bundan sonra Cevat bəy ermənilərə aman verib onlardan silahlarını təhvil verməyi tələb etdi və silahlar arabalara dolduruldu... Türk qoşunları "Realniy" məktəbinin binasında qalmağa qərar verdilər".

Tarixin ziddiyyətli tərəflərindən biri də faktların qarşılaşdırılmaması, uzlaşdırılmamasıdır. Yuxarıda adı qeyd edilən mətbu orqanda gərəklə belə bir fakt da yazılıdır ki, Yepiskop Vaqan riyakar və saxtakar idi... O, türk ordusunun gəlişindən əvvəl nə ilə məşğul idisə, gəlişindən sonra da həmin işlə məşğul olurdu: ruhani libasında ənənəvi etnoqarparasion təyinatı - terrorla... Hansı ki, "yepiskop li-

baslı cəlladlar"ın ataları və müəllimləri az öncə Anadoluda həmin əməlləri törətmişdilər. Polkovnik-leytenant Qryaznovun 1915-ci ildə Ərzincandakı qırğınlar haqqında raportunda göstərilir ki, "kəndlərə gedən yollarda müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyitləri, kəsilmiş bədən hissələri və dağılıb tökülmüş daxili orqanları səpələnmişdi... Bunlar əsasən qadınlar və uşaqlar idi. Hakimler və sahibkarlar qətləri təşkil etmiş, erməni ordusu onu yerinə yetirmişdir. Dərin quyular qazılmış və kömək-siz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışdır. Qətlər üçün məsuliyyət daşıyan ermənilər səksən nəfər müsəlmanı bir evə doldurub, onların başlarını kəsirdi". Bununla belə, Andranikin törətdiyi terror hücumları Qarabağda günbəgün gərginliyi artırır və vəziyyət qeyri-sabit qalırdı.

Cənubi Qafqaz üzərində global maraqlar: Britaniya nümayəndəliyi və erməni "diplomatiyası"

1918-ci il noyabrın ortalarında ingilis qoşunları Azərbaycana gəldi. Birinci Dünya müharibəsi yekunlaşdıqdan sonra 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında türk ordusu Cənubi Qafqazdan geri çəkildi və Antanta bölgənin milli inzibati quruluşuna nəzarəti ələ keçirdi. Cənubi Qafqazda milli respublikalar arasında ərazi mübahisələrinin həllində və ya kəskinləşməsində müəyyənədiçi rolə malik olan Britaniya hökumətinə başladı. Lakin Britaniyanın hansı meyarlar əsasında bu və ya digər münafişəli tərəfləri dəstəkləmə, yaxud bütövlükdə neytrallığı saxlama siyasəti aydın deyildi. Hər halda, onlar öz geosiyasi maraqlarını əsas götürürdülər. Yalnız onu demək mümkündür ki, F.Xoyski erməni terror şəbəkəsinin cinayətlərinin qarşısının alınmasına dair konkret tədbirlər görülməsi üçün U.Tomsona yazılı müraciət göndərmişdir. Burada bir xalqa qarşı törədilən qanlı cinayətlərin qarşısının alınmasından söhbət gedirdi. Lakin "tədbir" yalnız xəbərdarlıq etməklə yekunlaşdı. Xəbərdarlıq isə aşağıdakı məndən ibarət idi: "Bütün ermənilərə qapalı məkənlərdə qalmaq və silahları endirmək tövsiyə olunur, əks halda, qan tökülməsinə və cinayətlərə görə cavab verəcəklər". General-leytenant ser William Tomson. Britaniya silahlı qüvvələrinin komandanı.

Aydındır ki, bir xalqa, ümumiyyətlə, onun torpağına, dövlətinə və gələcəyinə qarşı qənim kəsilən terrogen bir ethnosa Tomsonun formal xəbərdarlığı əhəmiyyətsiz idi. Bunu dəqiqləşdirən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti 15 yanvar 1919-cu ildə

Xosrov bəy Sultanovu "Qarabağ quberniyası" üzərində qubernator təyin edərək Britaniya hərbi komandanlığının da razılığı ilə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının münafişəli vəziyyət yaratdığı Qarabağda və Zəngəzurda münafişə zonasının konkret ərazi üzrə nəzarətə alınmasını təmin etmək istəmişdir. Qubernatorluğun fəaliyyətinin ilk günlərindən Ermənistan siyasi dairələrinin təhriki altında Qarabağda və Zəngəzurda erməni milli nümayəndələri Tomsonun rəhbərlik etdiyi Britaniya nümayəndəliyinə etiraz qismində çoxsaylı məktublar, teleqramlar göndərərək Qarabağı və Zəngəzuru Ermənistanın tərkib hissəsi kimi qələmə verməyə çalışırdılar. Xüsusən, ermənilərin dövlət komissarı A.Şahmazyan qubernatorluqda Britaniya hərbi heyətinin fəaliyyətinin yerli hökumətdən üstün tutulmasını təklif etmişdir. Böyük ehtimal ki, general Tomsonun 1919-cu ilin martında İrəvana etdiyi səfər də məhz həmin məsələ ilə əlaqədar olmuşdur. Bu səfərin və aparılan görüşlərin nəticəsi olaraq Britaniya hərbi administrasiyası tərəfindən Qarabağ və Zəngəzurda Azərbaycan qubernatorluğunun ləğv olunması və ermənilərin maraqlarının təmin edilməsi zəminində işlər aparılmışdır. İrəvanda görüşlərin və danışıqların hansı zəmində aparılmasından asılı olaraq 1919-cu ilin aprelində Britaniya ordusunun polkovniki Diqbi Şattlvort təşəbbüsü ilə Qarabağdakı Britaniya hərbi idarəsi qubernator Xosrov bəy Sultanovu yeganə ali hakimiyyət orqanına rəhbərlik edən hüquqi şəxs olaraq rəsmən tanıdı və onun səlahiyyətlərini bütün əhali üçün qeyd-şərtsiz məqbul elan etdi. Bundan bir neçə gün sonra, yəni 08.03.1919-cu ildə mayor Monk Meyson və polkovnik D.Şattlvort tərəfindən hazırlanan "Qarabağ və Zəngəzur hesabı"na əsasən törətdikləri iğtişaq və cinayətlərə görə Ermənistan hökumətinin nümayəndələri A.Şaxmazyan və M.Arzumanov bölgədən deportasiya edildilər. Lakin erməni hökuməti Avropanın himayəsi ilə bölgədəki Britaniya komandanlığını ələ almağa müvəffəq oldu və bununla da 14.05.1919-cu ildən etibarən Azərbaycan hökuməti Zəngəzur ərazisində təmsil olunmadı. Demək olar ki, erməni milli şurası ilə Azərbaycan hökuməti arasında kəskinləşən münasibətlər fonunda 15.08.1919-cu ildə "Sülh Konfransı"nda qəbul edilən qətnamədə Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi kimi tanımaqdan boyun qaçıran erməni hökuməti Qarabağın ermənilər məskunlaşdığı əraziləri Azərbaycanın bir hissəsi olaraq tanımışdır.

Həmin sənəd özündə ikimənalı ziddiyyəti əhatə edirdi:

I. Zəngəzur məsələsində perspektivdəki itkilər zəminində.

II. Terrogen erməni hökumətinin bilavasitə təchiz və təmin etdiyi separatçı terror şəbəkələrinin qarşısının alınması zəminində.

Zəngəzurda Ermənistanın dövlət cinayətləri ingilis qoşunları Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra, 1919-cu ilin iyulunda beş böyük dövlətin (ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya) qərarı ilə müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı ali komissarı təyin edilmiş ABŞ ordu qəragahının polkovniki Uilyam Qaskell bölgəyə səfər etmişdir. Qaskell avqustun 20-də İrəvana, avqustun 23-də Tiflisə, nəhayət, avqustun 28-də Bakıya gəldi. Onun səfərində məqsəd Rusiya imperiyasından azad olan milli dövlətlərin nümayəndələri arasında müstəqilliklərinin tanınması ilə bağlı fəal danışıqlara başlamaq idi.

Qaskellin əsas vəzifələrindən biri, yeni yaranmış respublikaların öz nümayəndə heyətlərinin Sülh Konfransına təqdim etdikləri memorandumların məzmununu ilə uyğun olub-olmadığını yerində müəyyən etmək, həmçinin həmin məsələyə dair hesabat hazırlamaqdan ibarət olmuşdur. Bu prosesdə Cənubi Qafqazda sərhədlər problemi prioritet məsələ kimi onun qarşısında duran mühüm plan olaraq qalırdı. Xüsusilə ona görə ki, Britaniyanın keçmiş hərbi administrasiyasının Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ və Zəngəzur münafişəsi ilə bağlı mövqeyindən xəbərdar idi. Bu baxımdan, onun mövqeyi fərqli ola bilməzdi.

Qaskell 1919-cu il avqustun 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Usubbəyovla görüşündə ərazi məsələsinə toxunaraq Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq vurğulamış və öz fikirlərini yalnız bu zəmində əsaslandırmışdır. Eyni zamanda, onun adından (guya O, Ermənistan parlamentində çıxışında Azərbaycana dair təhdid göstərmişdir) yayılan dezinformasiyanı da təkzib etmişdir.

Həmin görüşdə qeyd edilmişdir ki, Qərb administrasiyası ərazilərin delimitasiyasına tərəfdardır, belə halda Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycan ərazisi olaraq onun tərkibində qalmalıdır. Bununla da Azərbaycan hökuməti Ermənistanla konfrans keçirməyə etiraz etmirdi. Çünki bu, ölkələr arasında ərazi mübahisələrinə və münafişələrə son vermək üçün mümkün variant kimi nəzərdən keçirilirdi. Konfrans keçirmək barədə əldə edilən razılaşmadan sonra Azərbaycan hökuməti Qarabağdakı qoşunlarını geri çəkmiş, bunu fürsət bilən Ermənistan isə yerli erməni icmasını Azərbaycan hökumətinə tanımaq, ona qarşı qoymaq məqsədilə Zəngəzura qoşun, silah-sursat göndərmişdir.

(davami növbəti saylarımızda)

Xanlar VƏLİYEV,
Hüquq elmləri namizədi, Əməkdar hüquqşünas.

Ruşan RUŞANZADƏ,
Siyasi elmlər namizədi.